

РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ БУТТЯ РЕЛІГІЇ В ДЕМОКРАТИЧНІЙ УКРАЇНІ

*Михайло Бабій**

СВОБОДА РЕЛІГІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРАКТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Релігійна ситуація, яка склалася в Україні за роки незалежності, суттєві кількісні й якісні зміни, які відбулися і/або відбуваються в релігійному середовищі, значною мірою визначаються рівнем практичної реалізації принципів свободи совісті, свободи релігії в нашій державі.

Разом з тим теоретичні й практичні аспекти проблем свободи совісті і, зокрема, свободи релігії зберігають свою актуальність і суспільну гостроту та значущість. Варто відзначити зростання уваги вітчизняних і зарубіжних науковців (релігієзнавців, правознавців, політологів, філософів) до цієї тематики.¹ Зрозуміло, що така зацікавленість диктується передусім проблемами практики, а у цьому зв'язку – необхідністю теоретичного осмислення тих граней свободи совісті, свободи релігії, які є найбільш важливими.

Аналіз наявних наукових досліджень означених проблем дає підстави для висновку, про відсутність системності і комплексності в їх осмисленні. Нерідко поняття “свобода совісті”, “свобода релігії” ототожнюються, вживаються без розкриття їх змісту, внутрішньої сутності та специфіки і в більшості випадків трактуються як категорії права.

Навіть у міжнародних правових документах різниця між цими поняттями ігнорується, їх вживають без відповідного пояснення. Тому цілком обґрунтованою є необхідність розкриття суті цих понять, їх структури, взаємозв'язку, предметного поля вияву.

Вважаю за необхідне у цьому зв'язку зупинитися на змісті означених понять, їх співвідносності.

Зауважимо, що коли ми ведемо мову про свободу совісті, то маємо на увазі перш за все філософсько-етичну категорію, що у своїй сутності перебуває в нерозривному зв'язку із сенсом, світоглядними, морально-етичними координатами буття людини. Це – духовна цінність, атрибутивна ознака особистості. Цілком логічно, що феномен свободи совісті розглядається як “первісна свобода, що лежить в основі *всіх інших свобод*”.

Як поняття “свобода совісті” характеризує внутрішню здатність людини осмислювати, оцінювати різні моральні, світоглядні, в тому числі й релігійні парадигми, вільно, без будь-якого зовнішнього примусу робити завізований власною совістю вибір, переводити їх ціннісно-сміслові параметри в площину своїх переконань, життєвих орієнтирів, а також можливість безперешкодної її самореалізації на основі свого самовизначення.

В даному контексті категорія “свободи совісті” охоплює своїм змістом широку сферу духовного, світоглядного буття людини, в якій вона вільно самовизначається і самоактуалізується. Тобто, коротко кажучи, свобода совісті – це умова і можливість вільного духовного самовизначення особистості, самореалізації її.

Очевидним є той факт, що релігія в просторі означеної сфери постає лише як одна з важливих її структурних елементів, однак не покриває її. Тому, коли ми ведемо мову про проблеми вільного самовизначення і самореалізації людини в релігійній площині, то цей процес ми характеризуємо через поняття “свобода релігії”.

*

старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, к.філос.н.

¹ Див., наприклад: Релігійна свобода і права людини. В 2-х т. – Л., 2000-2001; Права человека и религия. Хрестоматия. – М., 2001. Релігійна свобода. Науковий щорічник - №1-6 – К., 1998 – 2002; Религия, политика и права человека – М., 2002; Бурьянов С.А. Свобода совести в российской науке, законотворчестве и правоприменении // Право и политика - № 7. М., 2001 С. 26-37.

Це дає можливість стверджувати, що поняття “свобода совісті” і “свобода релігії” тісно взаємопов’язані, однак не є тотожними. Вони співвідносяться як ціле (*свобода совісті*) і частина (*свобода релігії*). Свобода релігії постає як свобода релігійної совісті.

Варто ще раз підкреслити, що свобода релігії, будучи однією з важливих структурних складових свободи совісті “стосується того, що є благом людського духу,... всього того, що має відношення до вільного функціонування релігії в суспільстві”.¹

Відзначимо, що у самому визначенні поняття “свобода релігії” чітко проглядається її внутрішній і зовнішній аспекти. Суть її внутрішнього аспекту – це свобода самовизначення особистості в площині релігійних орієнтирів, цінностей. В даному контексті свобода постає як “феномен повного внутрішнього самовизначення”, як його умова і можливість.

Відмітимо, що важливим, визначальним є те, що коли ми експлікуємо свободу релігії, то маємо передовсім на увазі проблеми, пов’язані не тільки з віруючою людиною, яка вже здійснила свій вибір і самостверджується в системі конкретних релігійних координат приватно чи у певній релігійній спільноті, а із особистістю, яка ще не є віруючою (*або ж знаходиться в ситуації заміни віросповідання*), а лише шукає істину у царині “вічних питань”, сенс свого життя в релігії, свій шлях до Бога. Тобто йдеться про індивіда, який самовизначається в релігійній площині.

Проблеми, які вирішує людина в ході цього складного інтропсихологічного, інтелектуального процесу, питання, які вона ставить сама собі, своєму життєвому, духовно-ціннісному досвіду, аналіз і оцінка наявних альтернатив свідчать про свободу її розуму, волі, совісті, про їх узгоджену здатність вільно шукати такі вирішення проблеми “які могли б надати життю повного сенсу”. Відзначимо, що такого роду пошук є для неї іманентною, глибоко духовною спонукою. Цей пошук постає як своєрідний “пробуджений запит духу”, як потреба “все своє існування оперти на істині, визнаній остаточно, що дає впевненість і не підлягає ніяким сумнівам”.² Для багатьох людей такою істиною стає конкретне релігійне вчення, як вияв вільної реалізації “запиту духу”, що відбувається через їхнє самовизначення, через вибір, який є його вузловим моментом.

Як справедливо наголошував відомий російський філософ І.А.Ільїн “...тільки вільне переконання має духовну силу і життєву вагу: тільки воно охоплює останню глибину особистості”.³ Таким чином релігійність виростає з “глибокого прагнення людини до істини” і є наслідком її вільного особистого “шукання Божественного”. Отже віра, релігійні переконання тільки тоді істинні, коли вони є результатом вільного, самостійного вибору людей, коли вони постають “ділом закону, написаного в їхніх серцях” (*Рим. 25:15*). У результаті самовизначення, вільного вибору релігійні ідеї, цінності, орієнтири сприйняті розумом, серцем, совістю “набувають суб’єктивно-особистісного змісту” і функціонують як своєрідний “живий орган” власного “Я” віруючої особистості. Цей процес надзвичайно складний. Він передбачає глибоку перебудову внутрішнього світу індивіда. Набуті релігійні переконання, цінності утворюють чіткий мотиваційний каркас самореалізації віруючої людини.

Релігійна самореалізація – це вільна, без будь-якого примусу публічна маніфестація особистістю своїх переконань і узгодження з їх суттю своїх вчинків, дій, життєдіяльності. Це один з важливих структурних компонентів свободи релігії. Остання набуває свого актуального (суспільного) буття саме в контексті релігійної самореалізації.

Свобода релігії виявляє себе як на особистісному рівні, так і на рівні релігійних спільнот. В особистісному, суб’єктивно-екзистенційному вимірі свобода релігії постає як свобода віросповідання. Інколи вживають поняття “свобода віровизнання”. Як перше, так і друге поняття вказує на належність віруючої людини до конкретної конфесії,

1

Декларация о религиозной свободе // Второй Ватиканский собор. Конституции, Декреты, Декларации – Брюссель, 1992 – С.439.

² Енцикліка “Fides et Ratio” святішого отця, Івана Павла II // Віра і розум – двоє крил людського духу. – К., 2001. – С.31.

³ Ильин И.А. Путь к очевидности. – М., 1993. – С.370.

сприйняття нею цілком конкретного віровчення. Зауважу, що в процесі релігійного самовизначення індивід вибирає не релігію взагалі, а конкретні релігійні цінності, орієнтири, релігійну парадигму певного віросповідання.

Богослови, зокрема католицької церкви, ведучи мову про віруючу особистість, її свободу в релігійному контексті, акцентують увагу саме на поняттях “свободи віросповідання”, “право на свободу віросповідання”. Структурно свобода віросповідання включає:

- свободу вибору людиною конкретного віросповідання;
- свободу мислити, вірити як того бажає особистість;
- свободу мати, приймати і змінювати віросповідання;
- свободу сповідувати свою релігію як приватно, так і публічно, індивідуально чи разом зі своїми одновірцями;
- свободу здійснення релігійних обрядів, культу, ритуалів, нормативних приписів свого віросповідання;
- свободу шукати, отримувати і використовувати релігійну інформацію;
- свободу одержувати релігійну освіту, забезпечувати навчання і виховання своїх дітей у відповідності з власними релігійними переконаннями;

Означені елементи структури свободи віросповідання відображають особистісні аспекти цієї свободи. У своїй переважаючій більшості вони стосуються передовсім сфери совісті особистості, а тому будь-яке втручання у цю царину з боку влади, інших осіб чи релігійних спільнот є незаконним і неприпустимим. Лише три з них: свобода сповідувати публічно свою релігію, свобода здійснення релігійних обрядів, ритуалів, культу; свобода проповідувати, поширювати основи свого віросповідання, себто ті, що потребують “індивідуально-колективних та прилюдно-приватних” зовнішніх виявів, підлягають правовому регулюванню і навіть обмеженню з боку держави. Тобто обмежень може зазнавати, кажучи узагальнено, лише релігійна практика. Ці обмеження мають встановлюватися законом з чітко окресленою метою: *бути необхідними у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі, або забезпечення належного визнання, захисту прав і свобод інших осіб.*¹

Загальновідомо, що релігія є такою сферою життєдіяльності віруючої людини, де її суспільний характер виявляється найбільш рельєфно.

Відповідні статті міжнародних правових документів, законодавчих актів, Конституції України, що стосуються свободи релігії беззастережно поширюють її і на релігійні спільноти, вказуючи на свободу для індивідів “...сповідувати свою релігію і переконання як одноособово, так і спільно з іншими... у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів і вчень”.² Принцип “спільно з іншими” вказує на можливість для віруючої людини добровільно об'єднуватися зі своїми одновірцями в релігійні спільноти, “*братства віри, поклоніння і служіння Богові*”, з метою колективного сповідання релігії, “здійснення богослужіння, яке личить, на їхню думку, Богові і яке сприяє спасінню їхніх душ”³, а також для вільного здійснення культових дій, церемоніальних актів, ритуалів, обрядів, поширення основ свого віровчення, місіонерської та іншої релігійної діяльності.

Релігійна спільнота (*релігійне об'єднання, громада, церква, деномінація, релігійна група тощо*) є вільним утворенням громадян – одновірців, метою якого є задоволення їхніх релігійних потреб. Кожна така спільнота має свою внутрішню структуру, статут,

¹ Див.: Загальна Декларація прав людини [ст. 29]; Міжнародний пакт про громадянські політичні права [ст.18 (3)]; Європейська конвенція з прав людини [ст. 9 (2)]; Конституція України [ст. 34] // Правові основи свободи совісті, релігій та релігійних організацій. – К., 2002. – С. 11,13,28,68.

² Див.: Загальна Декларація прав людини (ст. 18) і міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 18); Європейська конвенція з прав людини (ст. 9); Конституція України (ст. 35) // Правові основи свободи совісті, релігій та релігійних організацій. – К., 2002. – С. 11, 12, 28, 68.

³ Локк Д. Письмо о веротерпимости //Английское свободомыслие: Д.Локк, Д.Толанд, А.Коллинз – М., 1981. – С. 34.

який регламентує не тільки питання, пов'язані із сповіданням релігії, а і торкається проблеми дисципліни, норм поведінки віруючих тощо. В даному контексті право на свободу релігії, що реалізується “спільно з іншими” стосується “більшого ніж простої арифметичної суми індивідів”. Воно охоплює “широке коло дій”, які значною мірою виходять за межі богослужбових.

Католицька церква, наприклад, відносить сюди свободу підтримувати своїх членів у релігійному житті та підтримувати їх навчанням, розвивати такі інституції, в яких їхні члени співпрацюють у тому, щоб уладнати своє життя відповідно до собі властивих релігійних засад... свободу будівництва релігійних будівель та в набутті і використанні відповідного майна, тощо.¹

В релігієзнавстві свобода діяльності релігійних організацій характеризується через поняття “свобода церкви”. Зрозуміло, що включення до нього терміну “церква” є дещо умовним. Коректнішим було б вживати понятійний конструкт “свобода релігійних організацій (об'єднань)”, маючи на увазі всю поліваріантність їх вияву і враховуючи, що поняття “церква” не покриває наявне розмаїття видів (*типів*) релігійних спільнот. Слід враховувати також і те, що за своїм змістом воно неоднозначне.

Зауважимо, що в законодавчих актах різних країн, зокрема тих, що є учасниками СНД, і стосуються проблем свободи совісті, релігій в її колективному вияві використовуються різні, хоча і близькі за своєю сутністю термінологічні конструкти: “релігійні утворення” (*Азербайджан*), “релігійні організації” (*Україна, Вірменія, Білорусь, Туркменістан*), “релігійні об'єднання” (*Казахстан*), “культи” (*Молдова*), “релігійні об'єднання” і “релігійні організації” (*Росія*). А в законодавстві *Литви* вживається термін “релігійні общини і спільноти”². В міжнародних правових актах рідко, але зустрічається термін “об'єднання віруючих, релігійні культу, організації чи асоціації”³.

У документах католицької, протестантських церков вживаються терміни “свобода релігійних спільнот”, “свобода Церкви”. Зокрема, в “Декларацію про релігійну свободу” включено окремих параграф “Свобода Церкви”, в якому наголошується на необхідності “щоб Церкви користувалися такою свободою дій, якої вимагає турбота про спасіння людей... Свобода Церкви є головною вимогою у відносинах між Церквою і публічними властями, а то і цілим цивільним ладом... Церква також вимагає для себе свободи як спільнота людей, які мають право жити в цивілізованому суспільстві відповідно до приписів християнської віри”⁴.

Узагальнюючи, слід сказати, що в робочому контексті доцільним є вживання уже конституційованого в релігієзнавстві поняття “свобода церкви”. Воно характеризує *ступінь автономності, незалежності релігійних організацій в богослужбовій, культовій діяльності, формуванні їх внутрішнього устрою, структури управління, їх правовий статус, можливості вільної реалізації своєї місії і тих завдань, заради яких вони і створювалися*. Іншими словами, воно, це поняття, відображає соціально-правові, політичні, економічні можливості автономного функціонування в державі церкви, релігійних об'єднань, громад та інших релігійних організацій.

Відзначимо ще раз, що свобода віросповідання - це вияв індивідуальної свободи, а свобода церкви – різновид свободи суспільної.

Поняття “свобода церкви” є одним з важливих компонентів структури свободи релігії, тісно пов'язане зі свободою совісті, але не входить до її структури.

У даному контексті права і свободи релігійних організацій слід розглядати як дериват від права кожного віруючого індивіда на свободу віросповідання. Отже, “існує

¹ Див.: Декларація про релігійну свободу // Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень. - Вип. №16 - К.-Х., 1996. – С.98.

² Див.: Протопопов А.О. Религия и закон. Правовые основы свободы совести и деятельности религиозных объединений в странах СНГ и Балтии. Сборник – М., 2002. – С. 58 - 215

³ Див.: Прикінцевий акт наради з безпеки та співробітництва в Європі; Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць наради з безпеки і співробітництва в Європі // Правові основи свободи совісті, релігій та релігійних організацій. – К., 2002. – С. 30, 31-32.

⁴ Див.: Декларація про релігійну свободу // Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень. - Вип. 16 – К.-Х., 1996. – С.104.

згідність між свободою Церкви і тою релігійною свободою, яку треба визнати як встановлений для всіх людей і спільнот правопорядок”¹.

Поняття “свобода церкви” включає структурно як свободу створення, управління, функціонування релігійних організацій, свободу богослужбової практики, так і свободу господарської, фінансової, благодійної діяльності. До структури свободи церкви також входять:

- свобода релігійних організацій засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь і зборів;
- свобода виховувати, навчати, призначати і замінити свій персонал згідно своїх вимог і стандартів;
- свобода запрошувати і одержувати добровільні фінансові й інші пожертвування;
- свобода вступати в консультації з іншими релігійними культурами, установами та організаціями, в тому числі і зарубіжними, з метою співпраці і досягнення кращого розуміння потреб релігійних свобод;
- свобода створювати і утримувати відповідні благодійні або гуманітарні установи;
- свобода виробляти, набувати та використовувати у відповідному обсязі необхідні предмети і матеріали, пов’язані з релігійними обрядами, ритуалами, традиціями;
- свобода створювати релігійні навчальні заклади, недільні школи, вести викладання з питань релігії;
- свобода організованої місіонерської діяльності, поширення релігійної віри, основ того чи іншого віросповідання;

Цей перелік елементів структури свободи церкви, а отже і свободи релігії можна було б продовжити. Їх кількість та сутність не є величинами статичними, а - змінними, що детермінується різними факторами соціального, економічного, політичного плану, процесами, що відбуваються в релігійній сфері, зокрема її плюралізацією, і залежать від стану державно-церковних відносин.

Зауважимо, що свобода церкви, означені елементи її структури в частині, що виходить за межі чисто канонічної сфери (*форм, методологій богослужбової практики, культової діяльності в просторі вказаних вище обмежень*), знаходиться під контролем держави і регулюється нею через систему як соціальних законодавчих нормативних актів, так і в загальному галузевому законодавстві (*скажімо, Закон України “Про загальну середню школу”, “Про охорону дитинства”, “Про власність”, “Про плату за землю”, “Про банки і банківську діяльність”, “Про гуманітарну допомогу”; кодекси “Про працю”, “Про шлюб та сім’ю”, тощо*².. В цих актах викладені норми, обставини, які вказують на межі, в яких мають діяти релігійні спільноти, їх права. Відзначимо, що держава не втручається в внутрішнє життя релігійних організацій, якщо вони діють у рамках законів України.

При цьому в центрі уваги мають бути передовсім права і свободи людей, які є членами цих віросповідних об’єднань.

Таким чином релігієзнавче осмислення сутності, структури як самого поняття “свободи релігії”, так і змісту елементів, що творять його архітектоніку, дає можливість здійснити диференційований аналіз такого важливого і достатньо складного інтегрованого правового інституту, яким є свобода релігії.

¹ Там само.

² Див.: Законодавчі акти України з питань свободи совісті та релігійних організацій // Правові основи свободи совісті і релігії та релігійних організацій. – К., 2002. – С. 67 - 118